

Н.І. ЛІСНЯК
(Тернопіль)

ГЕОГРАФІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В МІКРОТОПОНІМІЇ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

УДК 808.3.311

Лісняк Н.І. **Географічна термінологія в мікротопонімії Західного Поділля**; 8 стор.; кількість бібліографічних джерел – 14; мова українська.

Анотація. У статті розглядаються географічні терміни, що лягли в основу мікротопонімів Західного Поділля. Здійснюється спроба пояснення семантики географічних назв.

Ключові слова: мікротопонім, географічна назва.

Resume. The article aims to research geographical terms, that provide for microtoponym of the Western Podillya. An attempt is made to explain semantics of geographical names.

Key words: microtoponym, geographical name.

Географічна термінологія була предметом досліджень українських ономастів. Опрацьовуючи топонімію певного регіону, автори неодноразово зверталися до географічних термінів, які пояснювали ту чи іншу назву.

Багато питань української мікротопонімії порушується у працях, присвячених топоапелятивам, географічній номенклатурі і термінології. Так, Т. Марусенко, працюючи над назвами рельєфу, опублікувала їх як матеріали до словника українських географічних апелятивів [7,8,9]. Українські назви гідрорельєфу висвітлювались у працях Й. Дзендзелівського [5]. Над історією

становлення української географічної номенклатури працював П. Чучка [14]. Він описав народні географічні номени і наукові географічні терміни української мови, вживані в різний час для позначення натурогенних об'єктів географічної оболонки Землі. Географічну термінологію Чернігівсько-Сумського Полісся дослідила Є. Черепанова [13]. Мовознавець О. Данилюк уклала "Словник народних географічних термінів Волині" [4]. Праця "Ономастика України та етногенез східних слов'ян" містить "Словник географічних термінів Західного Полісся". У 1999 р. за редакцією В. Лучика вийшов "Словник народних географічних термінів Кіровоградщини" [4]. Отже, можемо говорити про те, що географічна термінологія є предметом досліджень українських науковців.

Предметом нинішніх зацікавлень послужили географічні терміни, що лягли в основу мікротопонімів Західного Поділля (ЗП).

Територія ЗП, як відомо, лежить у внутрішній частині Європи, в районах панування західних вітрів, що впливає на формування помірно-континентального клімату, рослинного і тваринного світу лісостепу. Положення в її західній частині Подільської височини, недалеко від гірської системи Карпат та Подільської низовини визначає особливості формування природних комплексів на цій території.

Географічне розташування ЗП є досить сприятливим. Його розміщення в західній частині правобережного лісостепу (в зоні з родючими ґрунтами і достатнім зволоженням) сприяє розвитку сільськогосподарського виробництва, а положення поблизу індустріального Прикарпаття і Львівсько-Волинського вугільного басейну – розвитку різноманітних галузей промислового виробництва.

На ЗП наявні значні відмінності краєвидів. Південна частина його розчленована глибокими каньйоноподібними долинами рік, центральна частина регіону слабохвиляста, майже ідеальна рівнина, яка в північній частині змінюється горбогір'ям.

Географи, історики, природознавці та лінгвісти для своїх досліджень широко використовують топонімію краю, адже часто саме вона може стати поведирем у минуле, пояснити ту чи іншу подію, відтворити первісну картину певного предмета, об'єкта чи явища. До географічних термінів ми віднесли назви рельєфу, назви гідрорельєфу та назви, що вказують на флору.

У процесі формування мікротопонімії ЗП простежується зв'язок географічних назв з характером рельєфу, рослинним світом території, водними об'єктами тощо. Зокрема з'ясувалось, що різноманітні форми рельєфу здавна слугували орієнтирами для місцевого населення, тому мікротопонімія різних місцевостей ЗП містить велику кількість назв,

пов'язаних з підвищеннями чи пониженнями у рельєфі (Гора, Кам'яна Гора, Гряда, Долина, Джавалова Долина, Долинка та ін.).

Найуживанішими серед географічних термінів є назви, що відображають рельєф. Таку групу назв ділимо на ті, що вказують на додатній, від'ємний рельєф та рівнинну місцевість.

Додатній рельєф відображається лексемами **ба́ба, баба́** 'приземкувата гора, невелика гора, підвищення'; **берег** 'круча', 'невелике підвищення'; **бердо** 'крута гора'; **бурта** 'невеликий горбок, насип, підвищення'; **вал**, 'земляний насип, високий насип землі'; **верх** 'верхній край', 'гора, підвищення'; **вивіз** 'невеликий земляний насип'; **віднога** 'частина гори, відгалуження гори'; **гівда**, 'гора, підвищення'; **горá**, 'підвищене місце'; **горб** 'круча', 'підвищення'; **гріб** 'незначне підвищення', 'насип на могилі померлого'; **збіч, обіч** та їх деривати (збоча, збоче, обічка та ін.) мають однакове вихідне значення: вони означають 'частина гори, схил гори', бокову її частину; **жбир** 'підвищення, невеличка гора'; **кемпа** 'горб на рівній поверхні, невелике підняття'; **кіпець** 'невеликий земляний насип'; **копиця**, очевидно, за подібністю – 'підвищення, що нагадує копицю'; **кру́ча** 'крутий схил гори'; **кургán** 'високий земляний насип при дорозі', 'горб, гірка, що нагадують насип'; **куява** круте підвищення, гора; **лаз** 'гірський луг'; **лоб** 'підвищення, передня (лицьова) частина гори'; **могила** 'високий земляний насип, штучне земляне підвищення'; **пагурок** 'невисока гора'; **ска́ла** 'кам'яна гора з відкритими виступами'; **ске́ля** 'камяна гора'; **сті́нка** 'підвищення, що покрито лісом'; **стос** 'купа чогось'; **товтри** (толтри) 'скалісті гори'; **шкарп**, ескарп (італ. scarpa), внутрішня спадина зовнішнього рову укріплень [11, 258]; **шпиль** 'гостра вершина гори'; **шпі́ц** 'гостра вершина гори, підвищення'; **шовб** 'крута вершина гори'.

Від'ємний рельєф відображений дериватами з основами: **бавка** 'суха долина, русло річки, що висохло'; **безодня** 'глибоке провалля, прірва'; **вёртеб, вертеп, верті́б, вертепа** 'долина, урвище, глибокий крутий яр'; **вертибці** 'невеличкі видолинок', **вижолобок** 'заглиблення на рівнині, долина'; **вип, вико́пи** 'викопане заглиблення, видолинок'; **вир** 'яр, утворений дією вод'; **вирва** 'яр, вирваний (утворений) водою' **вовківня** 'яма, пастка для вовків'; **дебра** 'низина, заросла лісом'; **діра** 'щілина, отвір у чому-небудь'; **діл, долина** 'низина', **жолоб, жолубина** 'вузька долина'; **завалина** 'місце, де завалилась земля, впадина'; **западня** 'місце, де провалилась земля, впадина'; **зарінок** 'низина, луг біля річки (над річкою)'; **кадуб** 'заглибина на полі або сіножаті', 'заглибина з водою'; **корито** 'долина, що нагадує форму корита'; **лама** 'улоговина', пор. лтс. lama 'улоговина', болг. лам 'яма, рів' [6, III, 189], 'низина'; **левада** 'низовина, поросла травом'

(іноді біля річки)'; **лонка, луг, лука, луг** мають значення 'низовина, на якій ростуть гарні трави'; **облог** 'долина, балка'; **окіп** 'рів з валом'; **оболоня** 'лугова низина'; **печера** 'утворена діянням підземних вод або вулканічних процесів порожнина в земній корі чи в гірському масиві, що має вихід назовні' [12, VI, с. 347]; **провал** 'пропасть'; **рів** 'яр', **рівець** 'невеличкий яр', **ровиско** 'великий, глибокий яр'; **урвище** 'прірва'; **ущелина** 'ущелля'; **шанець** 'штучне поглиблення', 'окіп'; **яма** 'заглиблення в ґрунті будь-якої форми'; **яр** 'яма довгої форми'; **ярок** 'невелика яма', **яруга** 'глибокий, великий яр'.

Третя підгрупа є найменшою від загальної кількості назв рельєфу. До неї входять терміни, що характеризують рівнину, зокрема, **лан** 'рівне поле' (Б. Грінченко лексему **лан** 'дефінує як їміру орної землі приблизно від 10 до 30 десятин' [3, I, с. 343]); **площа** 'рівнина'; **рівнина** 'рівна без гір та височин місцевість'; **степ** 'необроблене поле; рівнина'.

У географічних термінах розглядаємо й такі властивості ґрунту, що вказують на характер та склад його. Зокрема, відомо, що на ЗП переважає чорнозем, але спостерігаються й невеликі поклади піску, глини, вапняку іт. ін. Апелятив **глина** 'багатомінеральна гірська порода' ліг в основу лексем, а саме: **глинка** 'ґрунт з домішкою глини'; **глиниско** 'місце, де беруть глину'; **глиниці** 'місце, з якого беруть глину'; **глинянка** 'місце, де вибрали глину'. Основа лексеми **камінь** стала складовою географічних назв, які вказують, що поймаєний об'єкт був чи є багатим на камінь, або ж, що камінь по-особливому вирізняє даний мікрооб'єкт на фоні сусідніх: **каміння, камінці, кам'яна, кам'яники, камініломи, кам'янистий та ін.** На вміст піску у ґрунті вказують терміни **пісок, піски, пісковина** яр, де беруть пісок, **пісочна, пісочник**. Про наявність корисних копалин у ґрунтах ЗП свідчать лексеми: **вопак** (опак) 'сорт білої глини, що йде на виготовлення посуду' [12, V, 700], **гіпсарка** очевидно, місце, де були поклади **гіпсу** 'вапнякового мінералу білого або жовтого кольору' [12, II, с. 73], **кремінь** 'дуже твердий мінерал бурого чи жовтого кольору кварц', **торфовиско** місце, де брали торф'.

До загальних назв гідрорельєфу відносимо й ті, що позначають мікрооб'єкти, пов'язані з водою. Цю групу становлять місцеві географічні терміни **бойора** 'заглибина, заповнена водою'; **болото** 'грузьке місце з надмірно зволеним ґрунтом'; **вимок, грязь** 'невелике болото'; **калабаня** 'місце, де вода збирається після дощів'; **калабатина ковбанька** 'яма, наповнена водою'; **млак, млака** 'заболочена низина, трясовина'; **мокляк** 'низина, залита водою'; **моклявина** 'багнистий ґрунт', 'мокра низина'; **мочар** 'драговина, трясовина; **поплави** 'луг, що заливається водою'; **руда,**

рудка ‘іржаве болото’; **сага** ‘болотиста низина із стоячою водою’; **сплав** ‘грузьке болото’; **топилиско** ‘місце, де було **топило** ‘болото’; **трясовина** ‘болото, заболочене грузьке місце’; **фоса** ‘рів, канава, яма, яка наповнюється водою’ та деякі ін.

Невеличку підгрупу становлять мікротопоніми, утворені від основ апелювативів, що називають водні мікрооб’єкти, зокрема, **гуркало** ‘маленький водоспад’; **озеро** ‘природна стояча вода’; **озерце** ‘низина, залита водою’; **потік** ‘невелика водна артерія, менша ніж річка’; **став** ‘штучна чи природна водойма, мокра заболочена низина’, **ставок** ‘невеликий став’; **ставище** ‘місце, де був став’. До цієї підгрупи спробуємо віднести і назви типу **бручевиця** ‘тут було болото, яке вимостили бруком’ [10, I, с. 44]; **копанка** ‘невелике водоймище з ґрунтовою водою, викопане для господарських потреб’; **студня** ‘викопана яма, яка наповнюється водою’ та ін.

Територія ЗП лежить у лісостеповій зоні і вкрита різноманітною рослинністю. Багатство видового складу рослинного світу зумовлене положенням регіону між Карпатами і Поліссям. В “Описі України” Гійома де Боплана зазначалось, що всі села Поділля оточені лісами [2, с. 77]. Частину цих лісів вирубано в часи панування Австро-Угорщини, Польщі, в період німецької окупації, у радянський час, а також у наші дні. Чимало мікротопонімів ЗП несуть інформацію про флору регіону. Зокрема, найпродуктивнішою з-поміж таких географічних термінів є основа лексеми **ліс** ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’. Уживаними є лексеми: **гай** ‘невеликий ліс’; **бір** ‘дрімучий густий темний ліс’; **запуст** ‘кущі, або інша рослинність, що дуже розрослась, густо вкриваючи яку-небудь поверхню’; **корч** ‘кущ’; **кущ** ‘низькоросла дерев’яниста рослина’; **стінка** ‘ліс’; **чигор** ‘зарослі кущів’.

На ЗП фіксуються мікротопоніми, основи яких указують на місця, де рослинність відсутня або ж вирізняється на фоні сусідніх: **галява** ‘прогалина в лісі’; **дичина** ‘глухе, запустіле місце, глушина’, місце, де ростуть лише бур’яни’; **лаз** ‘лісова поляна’ [3, II, с. 341]; **лазинка** ‘невелика галявина’, **лаканець** ‘невелика галявина із соковитою травою’ [1, I, с. 276]; **лиса** ‘місце, де нічого не росте’; **лисиця** ‘місце без рослинності’; **лисоня** (лисання) ‘гола гора’, ‘гора без рослинності’; **поляна** ‘галявина в лісі’; **пустиня** ‘мохова поляна’ [13, с. 189], ‘поле, де нічого не росте’; **пустка** ‘частина поля, де нічого не росте’.

Лісистість ЗП сприяла широкому використанню у мікротопонімії народної термінології, яка позначає різні типи лісів, гаїв та невеликих насаджень: **березина**, **березник**, **березняк** ‘березовий ліс, гай’, **вербівка**, **вербка**, **вербички**, **вербина** ‘місце, де ростуть верби, вербовий гайок’,

вільшина, вільхи ‘місце, де ростуть вільхи’, **ворішина** ‘місце, де ростуть горіхи’, **грабина, грабник, грабчики** ‘місце, де ростуть граби’, **дубина, дубинка, дубняк** ‘місце, де ростуть дуби’, ‘дубовий ліс’, **липина** ‘місце, де ростуть липи’, **восички, осички** ‘місце, де ростуть осики’, **сосни, соснина, сосинки, сосниця, сосняк** ‘місце, де ростуть сосни, сосновий ліс’ та інші.

Часто мікротопонімія фіксувала й окремі дерева, або їх групи, які були рідкісними для даної території і виділялися на загальному фоні. Як правило, самі йменовані мікрооб’єкти такого типу досьогодні не збереглися, але за допомогою мікротопонімів можна відтворити геоботанічну картину минулого.

У багатьох випадках виступають множинні форми назв дерев зокрема, **акації, берізки, вишеньки, вишні, дуби, каштани, квасниці** ‘сорт яблук’, **лози, терники, тополі, ясени** і т.п. В називному відмінку однини вживаються назви дерев, кущів, трав: **балабан, барвінок, біб, виноград, вівсянка, волошка, вовчинець, гірчиця, жито, калина, капуста, клен, коноплі, кропивка, липа, лоза, лопух, мак, модрина, овес, осока, пирій, репях, ріпак, сосна, спориш, травка, тростина, троща** ‘очерет’, **хопта, цибуля, черемха**. Апелятив **бобиня** позначає ‘місце, де було бобиння (ріпачиння)’, схожу семантику мають назви **житниско та коноплиско** (назви ділянок з-під жита, конопель).

Існує думка, що мікротопоніми, які у своїй структурі відображають географічні терміни, є найдавнішими. Назви, які стали предметом дослідження, відображають природу краю, його історію. Нерідко географічні терміни через мікротопоніми доносять до нас картину минулого, а саме відомості про розташування певного об’єкта, його зовнішні зміни чи інформацію про уже неіснуючий об’єкт.

Література

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. – Луцьк: Ред. вид. відд. “Весна” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 354 с.
2. Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.: Наук. Думка, Кембрідж (Мас.): Укр. Наук. Ін-т, 1990. 256 с.
3. Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1907-1909. – Т.1-4.
4. Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Київ-Кіровоград, 1999. – 221 с.
5. Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині. – Луцьк, 1997. – 103 с.

Розділ 3. МІКРОТОПОНІМІЯ

6. Дзенделівський Й.О. Українські назви для гирла, устя річки. *Onomastica, rocznik XV*. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970. – С.125-142.
7. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. Ред. О.С. Мельничук. – К.: 1982-1989. – Т. 1-3.
8. Марусенко Т.О. Назви рельєфу в українській мові (деякі назви западин) // Дослідження з мовознавства. – Вип. 2. – К., 1963. – С. 62-78.
9. Марусенко Т.О. Назви рівнин в українській мові // Дослідження з мовознавства. К., 1962. – С. 29-48.
10. Марусенко Т.О. Українські назви рельєфів і реконструкція праслов'янської лексики // Питання топоніміки та ономастики. – К., 1962. – С. 143-146.
11. Пура Я.О. Походження назв територіальних мікрооб'єктів Рівненщини. – Т.1. – Рівне, 1990. – 206 с.
12. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К.: УРЕ, 1975. – 775 с.
13. Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т.1-11. – К., 1970-1980.
14. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговского-Сумского Полесья. – Сумы, 1984. – 274 с.
15. Чучка П.П. История становления украинской географической номенклатуры: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – К., 1981. – 23 с.